

ӨЖЖ 81'

А.Қ.Ашкенова

*Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті***Физикалық күйді білдіретін сын есімдердің етістік сөздермен
тіркескендегі семантикалық валенттілігі**

Мақалада классикалық қазақ әдебиеті негізінде сын есімдер тіркестерінің семантикалық, грамматикалық ерекшеліктері қарастырылды. Автор талданатын сөздердің семантикалық валенттілігіне ерекше назар аударды.

Кілтті сөздер: сын есімдер, физикалық күйді білдіретін сын есімдер, етістік, сөз тіркесі, валенттілік, семантикалық валенттілік, сөздердің тіркесу қабілеттілігі, сөздердің мағыналық және тұлғалық тәуелділігі.

Сөздердің өзара тіркесу қабілеттілігі әрбір грамматикалық топтағы сөздердің семантикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне негізделеді. Сөз тіркестерінің табиғатын құрылымдық (структуралық) және семантикалық аспектіде зерттеудің қажеттілігі мына мәселемен байланысты: сөздің байланысуында оның тұлғалық жағы ғана емес, сөздің ішкі мағынасы да маңызды роль атқарады. Яғни сөз тіркесінің құрамындағы сөздер мағына жағынан бір-бірімен байланысты болғанда ғана өзара тіркесе алады. Бұл жөнінде Л.Теньер былай деп жазады: «Синтаксической связи без связи семантической не существует» [1].

Жалпы сөздердің мағыналық, тұлғалық байланыстары сол сөздердің тіркесу қабілеттерін танытады. Басқалай айтсақ, сөздердің мағыналық, тұлғалық даму өрісі сөз тіркесі арқылы айқындалады. Бұл жөнінде С.Исаев былай дейді: «Сөздердің семантикалық сыйымдылығының ұлғаюы, жаңа мағыналық реңктерді білдіруі сол сөздердің тіркесімділігінің артып, жаңа сөздермен байланысқа түсуімен тікелей байланысты болып, сөз тіркестерінің қатарын көбейтіп отырады» [2].

Қазақ тіл білімінде «валенттілік» терминін алғашқылардың бірі болып қолданып, аз да болса кеңінен ашып көрсетуге тырысқан ғалым М.Оразов екені белгілі. Ол «Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктер» атты еңбегінде валенттілік теориясына тоқталады. Мәселен, валенттілік теориясы бойынша сөздер екінші бір сөзбен байланысқанда белгілі бір мағыналық және тұлғалық сыбайластығы жағынан ғана байланысатынын айта келіп, мынадай мысал келтіреді, амал-әрекет етістіктері сабақты етістік болғандықтан, өзі байланысқан сөздің табыс септігінде тұруын талап етеді. Бұл топтағы сөздердің табыс септікті сөзді талап етуі оның сыртқы валенттілігі деп аталып жүр десе, сонымен бірге олар мағыналық жағынан да байланысып жатулары керек дейді [3]. Сонда ғалым «валенттілік» терминін сөздердің сөйлем құрамында келіп, басқа сөздермен байланысу мүмкіндігін айтады.

Көптеген жарық көрген грамматикалық еңбектерде де сын есімдер сөз тіркесінен гөрі сөйлем мүшелері ыңғайында көбірек сөз болғанын байқадық. Сын есімдердің сөз тіркесін құраудағы ерекшеліктері жөнінде жүйелі түрде алғаш рет баяндалуы М.Балақаевтың 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» оқулығымен байланысты.

Алайда сын есімдердің семантикалық валенттілік құбылысын тілді танушы ғалымдардың назарынан тыс қалды деуге болмайды. Қазақ тіліндегі синтаксистік бірліктерді талдау барысында мамандар бұл мәселеге жол-жөнекей соғып отырады.

Мұның объективті себебі де бар, тілдің синтаксистік құрылысы байланысқа негізделеді. Ал синтаксистік байланыс бар жерде, валенттілік мәселесін айналып өту мүмкін емес. Міне, осы себептерге орай қазақ тіл білімінің синтаксис мамандары өз еңбектерінде семантикалық валенттілік мәселесіне азды-көпті тоқталып өтеді де, көбінесе таза синтаксистік тұрғыдан келеді.

Бұл орайда М.Балақаев, Ж.Шәкенов, Р.Әмір, Е.Ағманов, Т.Сайрамбаев, А.Әблақов, Ф.Оразбаева, тағы басқа ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Мәселен, М.Балақаев «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде өзара тіркескен сөздердің синтаксистік тобын сөз тіркесі деп тану үшін, сөз тіркесінің құрамында кем дегенде екі толық лексикалық мағынасы бар сөздердің тіркесу қабілеті болу керек деп көрсеткен.

Ғалым еңбегінде сын есімдердің грамматикалық жақтан тіркесу қабілетін баса көрсетіп, ал оның семантикалық тіркесу қабілеті жағын ашып көрсетпейді. Мәселен, сын есімдер — заттың әр түрлі сындық, сапасын білдіретін сөздер. Сын есімдер мен зат есімдер қатар тұру арқылы өзара қабыса байланысқан есімді сөз тіркесі жасалады. Мұндай синтаксистік тіркестердің құрамы әр алуан болатындықтан, олар әр түрлі анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Мысалы, анықтауыштық қатынаста жұмсалатын сапалық сын есімдер заттың түсін (*ақ қар, боз ат, көк шөп, қызыл гүл, тарғыл сиыр*), заттың көлемдік сапасын (*тар жол, қысқа жіп, кең сарай, жалпақ тақтай*), заттың табиғи күйін (*қалың қарағай, салқын жел*), адамның басқа заттың ішкі сырын (*жақсы кісі, сараң әйел*) т.б. білдіреді [4].

Көріп отырғанымыздай, ғалым М.Балақаев сын есімді сөз тіркестерінің синтаксистік құрылысы жағынан ғана тоқталады. Ал семантикалық валенттілік мәселесіне жол-жөнекей тоқталып өтетінін байқаймыз.

Сөздердің тіркесімділігі тілдік категория ретінде сөз семантикасымен тікелей байланысты. Жалпы тіл ғылымында ғалымдар валенттілік мәселесіне әр қилы әрі жалпы тоқталып өтеді. Ал қазақ тіл білімінде тілдегі валенттілік мәселесі, әсіресе семантикалық валенттілік осы күнге дейін зерттеудің арнайы нысанына айналмай отыр.

Біз ғылыми жұмысымызда сын есімді (физикалық күйді сипаттайтын) сөз тіркесінің басыңқы сыңарымен тіркескендегі семантикалық валенттілігін қарастырамыз.

Тіліміздегі сөз тіркестерінің аумақты тобын етістіктер құрайтыны белгілі. Қазақ тіл білімінде етістік, оның әрбір категориялары белгілі дәрежеде жеке-жеке зерттелгендігі айқын. Біріншіден, М.Оразовтың «Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктер» атты еңбегіндегі етістіктердің лексика-семантикалық тобына түсіндірме сөздіктегі барлық етістіктерді топтастырдық. Екіншіден, сын есімді (физикалық күйді сипаттайтын) сөз тіркесінің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігі айқындалды. Үшіншіден, схема түрінде сын есімді (физикалық күйді сипаттайтын) сөз тіркесінің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігінің пайыздық көрсеткішінің қорытындысы шығарылды.

Мәселен, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарындағы физикалық күйді білдіретін сын есімдер басыңқы сыңарындағы етістік сөздермен байланысқа түскенде жаңа семалардың пайда болатынын байқадық. Атап айтсақ, физикалық күйді білдіретін *қатты* сөзіне қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай мағыналары көрсетілген.

1. Жұмсақ емес, мықты, берік.
2. Өте, аса.
3. Көтеріңкі, күшті, ащы.
4. *Ауысп.* Қатыгез.

Біз білеміз, сөздер грамматикалық байланысқа түскенде ғана семантикалық валенттілік анықталады. Ендеше, бағыныңқы сыңарының семантикалық валенттілігін анықтау үшін, басыңқы сыңарының лексика-семантикалық топтарымен байланысуын ескеру қажет.

Осы орайда бағыныңқы сыңарындағы *қатты* сөзінің басыңқы сыңарындағы етістікті сөз тіркестерінің ішінде М.Оразовтың қазақ тіліндегі етістіктерді лексика-семантикалық топтарға жіктеуіндегі амал-әрекет етістіктері, қалып-сапа етістіктері, сөйлеу, көңіл-күй етістіктерімен ең жиі мағыналық байланысқа түсіп, жаңа семалар жасалатыны байқалды. Яғни, *қатты* сөзінің сөздікте көрсетілмеген басқа да семалары анықталды.

Мәселен, бағыныңқы сыңарындағы *қатты* сөзінің басыңқы сыңарының амал-әрекет етістіктерімен тіркескенде *бар күшімен, барыниша, шүйіле, шұқшия, тым, жиі, талап қою, кеңінен* сияқты семалар пайда болды.

- 1) Бұл сөзді естірткенде, Байдалы қабағын түкситіп жіберіп, **қатты түйілді**.
(М.Әуезов. Абай жолы. — 157-б.)

қатты түйілді

↓ ↓
бағ.с. бас.с.

Түсіндірме сөздіктегі мағынасы

1. Жұмсақ емес, мықты, берік.	1. Адамның көзі, тамағы, т.б.,
қадалып, түйдектеліп ауру.
2. Өте, аса.	2. Шүйілу.
3. Көтеріңкі, күшті, ащы.	
4. <i>Ауысп.</i> Қатыгез.	

бар күшімен, барынша

- 2) Көпір біткен соғыс тұмсығының **қатты қадалатын** жері.
(Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты. — 165-б.)

қатты қадалатын

↓ ↓
бағ.с. бас.с.

Түсіндірме сөздіктегі мағынасы

1. Жұмсақ емес, мықты, берік.	1. Көзін алмай тесіле,
телміру, сұқтану.
2. Өте, аса.	
3. Көтеріңкі, күшті, ащы.	
4. <i>Ауысп.</i> Қатыгез.	

шүйіле, шүкшия

- 3) Абайдың екі өкпесі аузына тығылғандай боп, тынысы бітіп, жүрегі **қатты соғып кетті**.
(М.Әуезов. Абай жолы. — 157-б.)

қатты соғып кетті

↓ ↓
бағ.с. бас.с.

Түсіндірме сөздіктегі мағынасы

1. Жұмсақ емес, мықты, берік.	1. Ұру, періп жіберу.
2. Өте, аса.	2. Тықылдату, тарсылдату, қағу.
3. Көтеріңкі, күшті, ащы.	3. Бір жерге бару, аялдау, тоқтау,
кідіру.
4. <i>Ауысп.</i> Қатыгез.	

жиі

- 4) Абай Қазбалаға жүрерде **қатты тапсырып** кеткендіктен, Ұлжан ауылында үлкен қарбалас, әзірлік жүріп жатыр екен.

(М.Әуезов. Абай жолы. — 252-б.)

Бұл сөйлемдегі тіркестің пайда болған семасы – **талап қою**.

- 5) Үлкен бір соғыс басталғалы келеді деген әңгіме елге де, қалаға да **қатты тараған** кезі еді, өз еркіммен әскер қатарына алынғанымды апама айта алмадым.

(Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты. — 77-б.)

Бұл сөйлемдегі тіркестің пайда болған семасы – **кеңінен**.

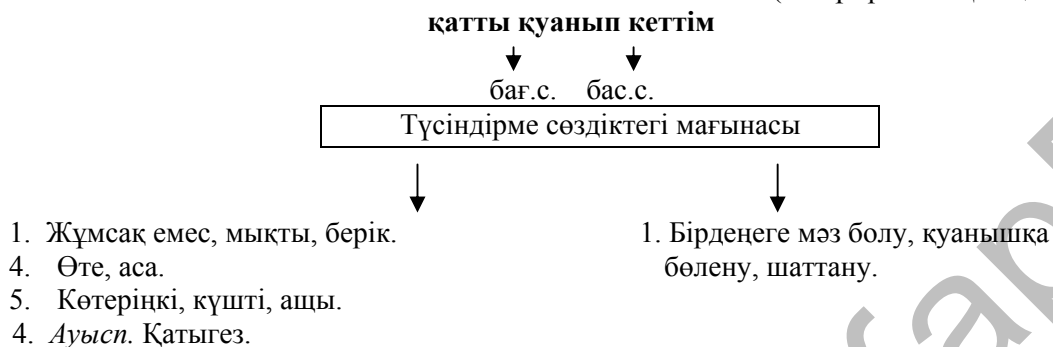
6) Менің жүрегім, қос ішегі **қатты бұралған** домбырадай болып соғуын тоқтатып қалған сияқтанды.

Бұл сөйлемдегі тіркестің пайда болған семасы – **тым**.

Сондай-ақ бағыныңқы сыңарындағы **қатты** сөзінің басыңқы сыңарының көңіл-күй етістіктерімен тіркескенде *дауыс тонының жиілігі, көтеріңкілігі, тым, ащы, өткір, бар күшімен, барынша* сияқты семалар пайда болды.

Мысалы, 1) Кемпір байғұстың тірі қалғанына **қатты қуанып кеттім**.

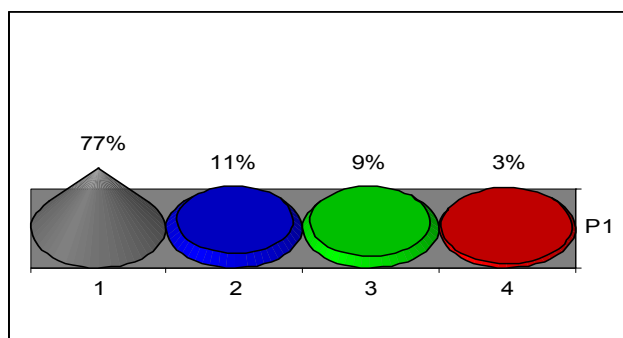
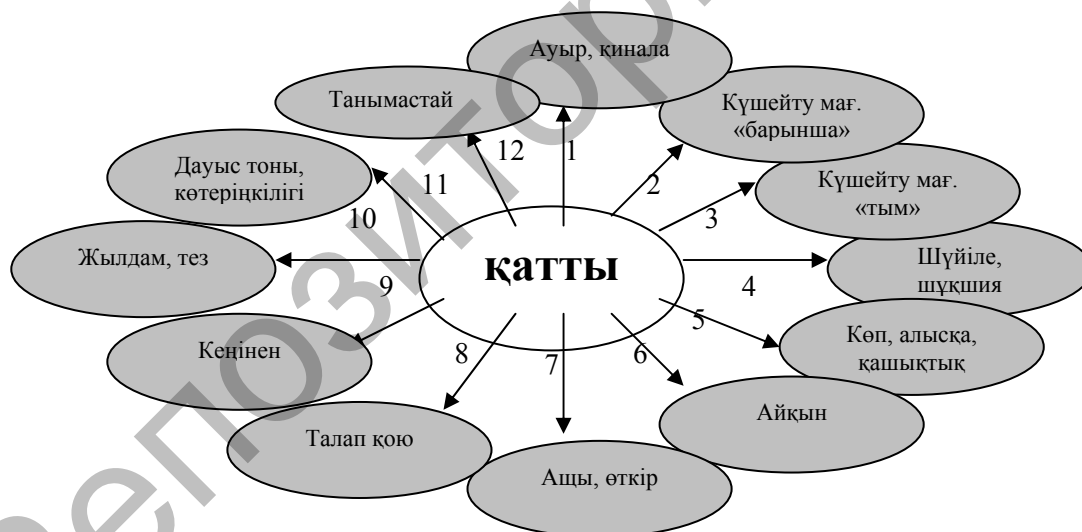
(Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты. — 7-б.)

барынша

Ал бағыныңқы сыңарындағы **қатты** сөзінің басыңқы сыңарының қалып сапа етістіктерімен тіркескенде *танымастай, тым, айқын, ауыр, қинала* сияқты семалар пайда болды.

Қорыта келгенде, бір ғана физикалық күйді білдіретін **қатты** сөзі басыңқы сыңарының етістікті сөздермен байланысқа түскенде Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көрсетілген 12 семасы анықталды. Оны мына схемадан байқауға болады.

Сайып келгенде, мысал ретінде бір ғана *амал-әрекет* етістіктерінің физикалық күйді сипаттайтын сын есімдермен тіркескендегі семантикалық валенттіліктің пайыздық көрсеткішінің қорытындысы төмендегідей болды. Яғни амал-әрекет етістіктерінің физикалық күйді сипаттайтын сын есімдермен тіркеспеуі, валенттілігі жоқ — 77 %, әлсіз I-валенттілікте — 11 %, орташа II-валенттілікте — 9 %, жоғары III–IV-валенттілікте 3 % кездескенін байқадық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988. — С. 56.
- 2 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы, 1996. — 287-б.
- 3 Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. — Алматы, 1980. — 174-б.
- 4 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы, 1992. — 53-б.

А.К.Ашкенова

Семантическая валентность сочетания прилагательных физического состояния с глаголами

В статье рассматривается вопрос о семантических, грамматических особенностях сочетаний прилагательных на материале классической казахской литературы. Автор обращает особое внимание на семантическую валентность анализируемых слов.

A.K.Ashkenova

Semantic valency of the combination of the adjectives of physical state with verbs

The article devotes problem of combination of words, which based on semantic, grammatic especialities in grfmmatic groups. So' there is combination of nud of regearch nature of wordcombination by Function of inside mefn of word in Structural and S emantic Sides have been agked.

ӘОЖ 81'

Ш.Мажитаева, С.Б.Қалыбаева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы

Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ тілінде жазылған алғаш оқулықтар мен оқу құралдарының тілдік ерекшеліктері қарастырылды. Авторлар қазақ интеллигенциясының А.Байтұрсынов, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытов сияқты көрнекті өкілдерінің оқу-әдістемелік еңбектеріндегі терминшығармашылық қағидаларына талдау жасады.

Кілтті сөздер: қазақша оқулықтар, XX ғасыр басы, терминология, қазақтың ұлттық ғылыми тілі, А.Байтұрсынов, терминжасам, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытов.

XX ғасырдың басы қазақша ғылым тілінің қалыптасуындағы айрықша кезең болып табылады. Мәселен, 1905–1907 жылдардағы Ресей империясын қамтыған төңкеріс Қазақстандағы қоғам өміріне де демократиялық, әлеуметтік-саяси өзгерістер әкелді. Осы төңкеріске дейін қазақтарда ұлт тілінде жазылған бірде-бір оқулық болмаса, төңкерістен кейін ана тілінде газет, журнал, кітапшалар, оқулықтар, оқу құралдарын жазуға мүмкіндік туды.

Алайда XX ғасырдың бас кезінде кітап, баспасөз ісін өркендетуге ұлттық баспахананың жоқтығы үлкен кедергі болды. Қазақтың ақын-жазушылары өз шығармаларын бастыруда татар баспаханаларына кіріптар болды. Сондықтан татар тілінің басқа түркі тілдеріне тигізген ықпалы зор еді.